

גמול ונקם

סמוך לחתימת חומש במדבר מופיע דין ערי המקלט: שלוש ערים מעבר לירדן מזרחה, ועוד שלוש שיתווספו בגדתו המערבית לאחר שבני ישראל ישתלטו עליה. מי שהרג נפש יכול לברוח לעיר מקלט ולקבל הגנה עד שמקרהו יידון בבית דין. אם יימצא אשם ברצח, דינו מיתה. אבל אם יימצא שהרג בשוגג – בתאונה, או בהיסח הדעת, בלי זדון ובלי מחשבה תחילה – דינו יהיה להישאר בעיר המקלט "עד מות הַכֹּהֵן הַגָּדֹל" (ראו במדבר לה, כח), שם יהיה מוגן מפני נקמתם של גואלי הדם – בדרך כלל קרובים מדרגה ראשונה של ההרוג.

ההלכה רואה בחומרה כל הריגה של נפש. אבל יש הבדל יסודי בין רצח בזדון לבין הריגה בשוגג. להרוג, מתוך כוונת נקם, אדם שלא רָצַח אלא הָרַג בשוגג, איננו מעשה של צדק אלא הכפלה של שפיכות הדמים. זה מעשה שיש למונעו. מכאן הצורך במקלט בטוח שיגן מפני הנתונים לסכנת נקם.

מניעתה של אלימות בלתי-מוצדקת היא ערך יסוד בתורה. הברית שכרת אלוהים עם נוח ועם האנושות אחרי המבול מגדירה את הרצח כפשע האולטימטיבי:

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

שֶׁפֶךְ דָּם הָאָדָם – בָּאָדָם דָּמוֹ יִשָּׁפֵךְ. כִּי בְצֵלָם אֵלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם" (בראשית ט, ו).

הדם השפוך זועק לשמיים וליושב בהם. אלוהים אמר לקין אחרי שרצח את הבל, "קול דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה" (בראשית ד, י).

עתה, בשלהי החומש הרביעי, מהדהד שוב הקול ההוא מתחילת החומש הראשון:

וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּהּ, כִּי הִדָּם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאָרֶץ, וְלֹאֲרֹץ לֹא יִכָּפֵר לָדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שֹׁפְכוֹ (במדבר לה, לג).

הפועל חנ"ף אינו מופיע בשום מקום אחר בתורה, והוראתו פה היא לזהם, לטמא, ללכלך, לחלל. עולם שרָצַח איננו נענה בו בעונש הוא עולם שיש בו דופי מהותי. חיי האדם קדושים. אפילו שפיכות דמים מוצדקת, כגון במלחמה, יוצרת טומאה. כוהן ששפך דמים אינו יכול עוד לברך את העם.¹ ה' אסר על דוד לבנות את המקדש "כִּי דָמִים רַבִּים שִׁפְכָתָּ אֶרֶצָה לְפָנַי" (דהי"א כב, ח). המוות מטמא.

זהו שורשו של רעיון הנקם. ואף כי התורה פוסלת את הנקמה, לבד ממקרים שה' מצווה במפורש לנקום,² שמץ מן הרעיון הזה מבצבץ במושג "גואל הדם". גאולת דם איננה בדיוק נקמת דם. גואל, בכלל, הוא אדם המתקן איוון שהופר בעולם, המציל מישו או משהו ומחזירם אל מקומם הצודק. בועז, למשל,

הכוהן צריך להתפלל שלא תקרינה בימיו תאוונות קטלניות. ההנחה היא שאם הכוהן היה מתפלל ביתר כוונה, ה' לא היה מאפשר לְהִרְג־בשגגה הזה לקרות. בין אם על ההורג מוטלת אשמה מוסרית ובין אם לא, דבר רע קרה ונדרשת כפרה – והכפרה תושג בחלקה באמצעות עיר המקלט, ובחלקה האחר באמצעות מות הכוהן הגדול. הכוהן הגדול כיפר על העם בכללותו – ועל כן מותו, בהגיע יומו, כיפר על מקרי המוות בשגגה שהיו בימיו.

הרמב"ם, לעומת זאת, נותן בספרו 'מורה נבוכים' הסבר אחר לגמרי. לדעתו, תפקידה המרכזי של עיר המקלט איננו כפרה אלא הגנה. אדם גולה לעיר מקלט כדי להניח לסערת הנפש של גואל הדם לשכוך. הוא נשאר שם עד מות הכוהן הגדול משום שמותו מחולל אווירה ציבורית של אבל, המפוגגת את תאוות הנקם – "כי טבע הוא באדם שכל מי שפגע בו אסון, כאשר פוגע בזולתו אסון דומה או חמור יותר הוא מוצא בזאת נחמה על פגעו. ובין האסונות של מות בני-אדם אין אצלנו חמור יותר ממותו של כהן גדול".⁷

תאוות הנקם היא תופעה בסיסית. היא קיימת בכל חברה. היא גורמת למעגלי דמים – משפחת מונטגיו נגד משפחת קפיוולט ב"רומיאו ויוליה", משפחת קורליאונה נגד משפחת טטאליה ב"הסנדק" – שאין להם סוף טבעי. מלחמות בין שבטים הרסו לעתים חברות שלמות.⁸

התורה, שהבינה כי תאוות הנקם היא מטבע האדם, מביינת אותה באמצעות תרגומה לכדי מהות אחרת לגמרי. היא מכירה בכאבה של משפחת הקורבן, בתחושת האובדן שלה ובחרונה המוסרי. זו משמעות הביטוי גואל הדם: הדמות המייצגת את יצר הנקם. התורה ניתנה לבני אדם, על כל קשת היצרים שלהם; לא

גאל נחלה שהשתייכה לנעמי.³ גואל הוא גם מי שמחזיר את החופש לקרוב משפחתו שנאלץ להימכר לעבדות.⁴ ה' גואל את עמו מעבדות במצרים. גואל דם הוא מי שמוודא שרצח לא יישאר בלי עונש.

אלא שכאמור, לא כל הרג הוא רצח. יש הרג בשגגה, והמבצע אותו גולה לעיר מקלט. וברעיון עיר המקלט יש עמימות מסוימת: האם עיר המקלט היא ביסודה אמצעי הגנה על הרוצח בשגגה, או שמא היא צורת ענישה – אמנם לא עונש המוות המושת על רוצח במזיד, אך בכל זאת עונש? בדרך כלל, במקרא, גלות היא צורת ענישה. אדם וחיה גלו מגן עדן אחרי החטא. על קין נגזר, לאחר שהרג את הבל, להיות "נֶעַ וְנָד בְּאֶרֶץ". בתפילה אנו אומרים "ומפני חטאינו גלינו מארצנו".

האמת היא ששני היסודות הללו משמשים יחדיו. מצד אחד התורה אומרת "וְהִצִּילֹה הָעֵדָה אֶת הָרֹצֵחַ מִיַּד גֹּאֵל הַדָּם, וְהָשִׁיבֹה אֹתוֹ הָעֵדָה אֶל עִיר מִקְלָטוֹ אֲשֶׁר נָס שָׁמָּה" (במדבר לה, כה). כאן מודגש היסוד ההגנתי, הצלתו של ההורג. אולם מנגד אומרת התורה מיד: "וְאִם יֵצֵא הָרֹצֵחַ אֶת גְּבוּל עִיר מִקְלָטוֹ אֲשֶׁר יָנוֹס שָׁמָּה, וּמָצָא אֹתוֹ גֹּאֵל הַדָּם מִחוּץ לְגְבוּל עִיר מִקְלָטוֹ וְרֹצַח גֹּאֵל הַדָּם אֶת הָרֹצֵחַ – אֵין לוֹ דָּם", (שם כה-כו), כלומר גואל הדם שרצח את הרוצח מחוץ לעיר המקלט לא ייאשם ברצח. כאן מוצג יסוד האשמה של הגולה לעיר המקלט; אחרת, מדוע גואל הדם אינו נחשב לרוצח?⁵

הבדלי הדגשים ניכרים בהבדלים שבין ההסבר המופיע בתלמוד לכך שהרוצח בשגגה נשאר בעיר המקלט עד מות הכוהן הגדול, לבין ההסבר שנותן לדין זה הרמב"ם. לפי התלמוד, הכוהנים הגדולים "היה להם לבקש רחמים על דוֹחַן ולא בְּקֶשׁוֹ".⁶

למלאכי עליון. היא מעמידה קוד התנהגות ריאליסטי, לא אוטופי. אולם היא תוחבת רכיב חיוני אחד בין ההורג לבין משפחת ההורג: את עיקרון הצדק. אסור שיהיה מעשה ישיר של נקמה. ההורג חייב להיות מוגן עד שיוכח למשפט. אם יימצא אשם, ישלם את המחיר. אם יימצא חף מפשע, יזכה למפלט. פעולה זו הופכת את הנקמה לגמול. היא משנה את כל התמונה.

רבים מתקשים להבחין בין גמול לנקמה, אך אלה הם מושגים שונים בתכלית. נקמה היא מערכת יחסים של אני-אתה. אתה הרגת את בן משפחתי, אז אני אהרוג אותך. הנקמה היא אישית במהותה. הגמול, לעומת זאת, הוא אימפרסונלי, על-אישי. לא מונטגיו נגר קפיולט, אלא שני הצדדים תחת שלטון-החוק הבלתי-משוחר. ההגדרה הטובה ביותר לחברה שהתורה שואפת ליצור היא נומוקרטיה: שלטונם של החוקים, לא של בני-אדם.

הגמול הוא דחייתו העקרונית של הנקם. הוא אומר שאיננו חופשיים ליטול את החוק לידינו. אל לו ליצור לכופף את ההליך המשפטי התקין, כי אם כך יעשה נימצא על דרך המלך אל האנרכיה ואל שפיכות הדמים. החטא צריך לבוא על עונשו, אבל רק לאחר שנמצא בהליך הוגן כי הוא אכן חטא, ובתנאי שהדבר נעשה בשמה של החברה כולה ולא בשמו של הקרבן בלבד. עיקרון זה הוא שהדריך את צייד הנאצים שמעון ויזנטל במאמציו להביא את הפושעים הללו למשפט. לביוגרפיה שלו נתן את הכותר "משפט ולא נקם".⁹ ערי המקלט היו חלק מההליך שהכפיף את הנקם למשפט והחליף את הנקם בגמול.

אבל אין זו רק היסטוריה עתיקה. כזכור, מיד לאחר נפילת חומת ברלין וקץ המלחמה הקרה ב-1989 התלקחה מלחמה אתנית

אכזרית ביוגוסלביה לשעבר, תחילה בבוסניה ואחר כך בקוסובו. כיום משתוללות מלחמות אתניות ועדתיות בעיראק, בסוריה ובארצות נוספות. בספרו "כבודו של הלוחם: המלחמה האתנית והמצפון המודרני" תהה מייקל איגנטייף כיצד הייתה ההידרדרות לתוהו ובוהו באזורים הללו מהירה כל כך. זו הייתה מסקנתו:

המכשול המוסרי העיקרי העומד בדרכה של ההתפייסות הוא תשוקת הנקם. בימינו, תשוקה זו נחשבת בדרך כלל רגש ירוד ובלתי ראוי, ומפני שהיא נחשבת לכזאת, משמעותה המוסרית בעיני אלה החווים אותה כמעט שאינה זוכה להבנה. אבל הנקם, מנקודת מבט מוסרית, הוא תשוקה לשמור אמונים למתים, לכבד את זכרם על ידי המשכת המלחמה שלהם מן הנקודה שהם נאלצו לנטוש אותה. הנקמה היא שמירת אמונים בין דורות; האלימות שהיא יוצרת היא צורה טקסית של חלוקת כבוד למתי הקהילה – ובזאת נעוצה הלגיטימיות שלה. על כן כה קשה ההתפייסות: עליה להתחרות במוסר החלופי רב-העוצמה של האלימות. הטרור הפוליטי עיקש משום שהוא פרקטיקה אתית. הוא פולחן מתים, ביטוי נורא ומוחלט של כבוד.¹⁰

ההתעלמות מקיומה של תאוות הנקם היא שטות נמהרת. התאוה הזו מקננת באדם, נרצה או לא נרצה. אך כאשר מניחים לתאוה זו למשול בלא מצרים, היא מדרדרת חברות למרחץ דמים שאין לו סוף. החלופה היחידה לכך היא תיעול רגש הנקם בעזרתם של החוק, המשפט והוגן, ומסקנתם המעשית – הענשה או מפלט. כך יכול הגמול לתפוס את מקומה של הנקמה, ומעגלי הצדק – את מקומו של מעגל האימה.

שאלות לשולחן שבת

- האם אפשר להחשיב את הנקמה לרעיון יהודי?
- האם הגלות לעיר המקלט היא עונש או הגנה?
- האם תושבי הערים הללו ראויים לעונש? האם הם ראויים להגנה?

- 1 תלמוד בבלי, ברכות לב ע"ב; משנה תורה לרמב"ם, הלכות תפילה טו, ג.
- 2 רק ה', נותן החיים, יכול לצוות עלינו ליטול חיים. ציוויים כאלה מבוססים תדיר על עובדות הידועות לו ולא לנו.
- 3 ראו רות, פרקים ג-ד.
- 4 ראו ויקרא כה. הפועל גא"ל מופיע בפרק זה, העוסק בגאולת נחלות, 19 פעמים.
- 5 ראו אמנון בזק, "ערי מקלט וערי מנוסה", בתוך **תורה מעציון**, דברים, ירושלים: מגיד, תשע"ב, עמ' 229-236.
- 6 תלמוד בבלי, מכות יא ע"א.
- 7 חלק שלישי, פרק מ. המובאה היא מתרגומו של מיכאל שוורץ למורה נבוכים, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ג, עמ' 577.
- 8 ראו רנא ז"ראר, **האלימות והקדושה**, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב: נמרוד, 2009.
- 9 שמעון ויונטל, **משפט ולא נקם: סיפורו של צייד הנאצים**, מגרמנית: חיים מס, תל-אביב: ספריית מעריב, 1991.
- 10 Michael Ignatieff, *The Warrior's Honor*, New York: Henry Holt, 2000. p. 188